

FÓRUM

JÁRJAD PAP URAM A TÁNCOT

A MAGYAR HANGSÚLYOS ÜTEMEK TEMPÓVISZONYAI

A magyar verstani szakirodalom művelőinek régi megfigyelése, hogy hangsúlyos verseink különböző terjedelmű ütemeit nem egyforma gyorsasággal, tempóval ejtjük, hanem a rövidebbeket lassítottan-nyújtottan, a hosszabbakat sebesebben-kurtítottan. E megfigyelésből azonban jobbra csak azt a következtetést volt szokás levonni, hogy a versmondás egyenlővé stilizálja a különböző terjedelmű ütemeket, s így nyernek szövegeink ritmikus szabályozottságot.

Korábbi munkáimban mereven tagadtam ezeket az elgondolásokat, újabb vizsgálódásaim során azonban rá kellett jönnöm, hogy a különböző ütemek eltérő tempójú ejtése akkor is tény, ha ez az ejtés nem kerekíti őket teljesen egyformákká, s tempóviszonyaik bonyolultabb képlethez igazodnak a fent vázoltnál. Feltevéseimet teszt módszerrel lefolytatott kísérlettel ellenőriztem. A kísérlet alanyai – 147 fő – az Eötvös Loránd Tudományegyetem elsőéves magyar szakos hallgatói voltak, az 1985–1986-os tanév elején. Nem hallgatták még verstani előadásaimat, s pusztán arra hívtam fel a figyelmüket, hogy vannak gyors és lassú lejtésű ütemek; egyébként kizárólag saját ösztönös vershallásukat követve kellett a szövegeket minősíteniük. A kísérlet eredményei az alábbi következtetésekhez adnak alapot.

Az ütemek alapvető tempóviszonyai

A lassúság–gyorsaság szempontjából nézve az ütemeket három csoportra oszthatjuk: az egy és két szótagos ütemek a rövidek, a kisütemek, a három és négy szótagosak a közepes terjedelműek, s az ennél több szótagosak a nagyütemek. Alaphelyzetekben – így az egyléptékű (vagyis egyforma

nagyságú ütemekből építkező) versszerkezetekben és a különböző terjedelmű ütemeket párosító ütemkapcsolatok nagyobb részében is – ritmusérzékünk a 3 és 4 szótagos, közepes terjedelmet minősíti „normálisnak”, minthogy ezek képviselik érzékelésünk számára a középarányt, továbbá a magyar költészetben ezek a viszonylag gyakoribbak, elterjedtebbek, leginkább megszokottak. Az ezeknél kisebb és nagyobb – a középaránytól elütő, szokatlanabb, s így viszonylag „nem normálisnak” észlelt – ütemeket a ritmusérzék a „normális” 3 és 4 szótagos ütemek léptékének ritmikai normájához mérten kezeli. Az 1 és 2 szótagos kisütemeket úgy, hogy skandalásban az átlagos beszédsebességnél lassúbb, hosszabb, szünetekkel és nyújtott ejtéssel fékezett tempóval a „normális” terjedelemhez mért kiegyenlítésükre törekszünk (anélkül azonban, hogy az ütemegyenlőség képzete keletkeznék bennünk). E tempócsökkenés miatt az egy szótagos ütemekből felépített versek mindig lassúak, kiegyensúlyozottak, a metrum által hordozott elvont tartalom nyugodt-meditatív hangulatot áraszt, amint ezt Weöres Sándor *Kínai templom* című versében is világosan érzékelhetjük:

Szent
 kert,
 bő
 lomb:
 tárt
 zöld
 szárny,
 fönn
 lenn
 tág
 éj
 jó,
 kék
 árny

– stb. S ha itt az az ellenvetés merülne fel, hogy e szótagok mind hosszúak is, tehát a lassúság – kiegyensúlyozottság a szimultán időmértékből adódik, Weöres *Fabula* (másutt

Mese) című költeménye csak ütemhangsúlyos ritmusú, s az egy szótagos ütemek itt is lassúak – kiegyensúlyozottak, szemben a 4 és 3 szótagosok táncos gyorsaságával:

Egy	1
hegy	1
megy.	1
Szembejön a másik hegy.	4 3
Ordítanak ordások:	4 3
Össze ne mor zsoljatok!	4 3
Én is hegy,	3
te is hegy,	3
nekünk ugyan egyremegy.	4 3

Hasonló jelleget érzékelhetünk a két szótagos ütemek esetében, akkor is, ha egyforma ütemekből álló versszerkezetben látjuk, amire szintén Weöresnél találunk példát, *Keresztöltés* címmel:

kövér	béka	tavon	hintáz
árnyék	moccan	akác	ágán
habos	virág	szírom	ezer
csillag	mellett	felhő	fátyol

– és akkor is, ha más típusú ütemekkel párosul, akár három szótagosokhoz kapcsolódik:

Fekete ördög	3 2
(Gyí, gyí csoda-ló)	2 3
Kerget a Gond, a	3 2
Fekete ördög.	3 2

(*Ady: Futás a Gond elől*)

– akár négy szótagosokhoz:

Nosza Ráduly! hol vagy Viduj!	4 4
Fújd az bagí táncát,	4 2
Az emlőjét, az tömlőjét,	4 4
Ne kéméld az sípját!	4 2

(*Erdélyi hajdútánc*)

Az Ady-vers 2. sora – ezt fontos megjegyeznünk – arra is példa, hogy az ilyen kisütemek tempója közömbös azzal szemben, hogy a nagyobb ütem előttük vagy utánuk áll-e, azaz a szerkezet fogyó vagy növekvő sorrendű alakzat-e.

E két utóbbi versrészletet a kísérlet szövegei között is szerepeltettem. Ennek eredménye a *Futás a Gond elől* esetében:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, lassú lassú, gyors gyors, lassú gyors, lassú	53 %
gyors, lassú lassú, gyors lassú, gyors gyors, lassú	6,8%
gyors, lassú lassú, gyors lassú, lassú gyors, lassú	4,7%
gyors, lassú gyors, lassú gyors, lassú gyors, lassú	4,7%
27 féle más értelmezés	30,2%

A táblázat a legelterjedtebb értelmezéstípusokat rögzíti konkrétan, s összesítetten a csak egy-két kísérleti személy által képviselt értelmezéseket. Mint látható, a helyes tempóképlet a kísérleti személyek abszolút többségét tudhatja maga mögött. Még nagyobb lesz ez az arány, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a strófa egészét tekintve eltérő értelmezések egy vagy több sorban egybevágznak a helyes képlettel. A soronkénti vizsgálat eredménye így fest:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, lassú	81,6%
	gyors, gyors	12,2%
	lassú, gyors	4 %
	lassú, lassú	2 %
2. sor	lassú, gyors	82,9%
	gyors, lassú	7,4%
	gyors, gyors	4,7%
	lassú, lassú	4,7%
3. sor	gyors, lassú	70 %
	gyors, gyors	12,2%
	lassú, gyors	8,8%
	lassú, lassú	8,8%
4. sor	gyors, lassú	78,9%
	gyors, gyors	11,5%
	lassú, gyors	6,1%
	lassú, lassú	3,4%

Az Erdélyi hajdútánc értelmezései:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, gyors gyors, lassú gyors, gyors gyors, lassú	67,3%
gyors, lassú gyors, lassú gyors, gyors gyors, lassú	3,4%
lassú, lassú gyors, lassú lassú, lassú gyors, lassú	2,7%
23 féle más értelmezés	22 %
nem értelmezhető	4 %

A „nem értelmezhető” rovatba azok a megoldások kerültek, amelyekben az ütemszám hibázott.

A soronkénti vizsgálat eredményei itt is még nyilvánvalóbbak (a nem értelmezhető megoldások adatát a táblázat – s a többi ilyen összesítés – nem ismétli):

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, gyors gyors, lassú lassú, lassú lassú, gyors	74,8 % 10,2 % 9,5 % 1,3 %
2. sor	gyors, lassú lassú, lassú lassú gyors gyors, gyors	85 % 5,4 % 3,4 % 2 %
3. sor	gyors, gyors lassú, lassú gyors, lassú lassú gyors,	77,5 % 14,2 % 2,7 % 1,3 %
4. sor	gyors, lassú lassú, lassú gyors, gyors lassú, gyors	86,3 % 5,4 % 2 % 2 %

Áttérve az öt és ennél több szótagot magukba foglaló nagyütemek vizsgálatára, mint említettem, ezeket is a három és négy szótagos „normális” ütemekhez méri ritmusérzékünk. Ám hiába találja őket „túl nagynak”, ejtésbeli kiegyenlítésükre nincsen mód, mert a szokványos beszédtempónál lehet ugyan lassabban skandálni, de gyorsabban nem: ez komikus hadarást eredményezne. A szokványos tempóval ejtve viszont a „normális” ütemekhez képest a nagyütemek, „túl nagyok” lévén, „túl lassan” is váltakoznak, „hömpölygősek”, vagyis – bár egészen más ok miatt – a kisütemekhez hasonlóan lassúként hatnak ránk:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, lassú gyors, lassú	67,3 %
gyors, gyors gyors, gyors	9,5 %
lassú, gyors lassú, gyors	7,4 %
lassú, lassú lassú, lassú	4 %
6 féle más értelmezés	8,8 %
Nem értelmezhető	2 %

A soronkénti vizsgálat megint emeli az elgondolásomra egybevágó értelmezések arányát:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, lassú gyors, gyors lassú, lassú lassú, gyors	70 % 10,2 % 8,8 % 8,8 %
2. sor	gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors lassú, lassú	70 % 11,5 % 10,2 % 6,1 %

A nagyütemek felgyorsulásának ténye annál is nyilvánvalóbb, hiszen – amint ez a soronkénti bontás adataiból kiol-

A kísérlet eredményei azonban ezúttal nem igazolták előfeltevéseimet:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
lassú, lassú, lassú, gyors lassú, lassú, lassú, gyors	36 %
gyors, gyors, gyors, lassú gyors, gyors, gyors, lassú	21 %
gyors, gyors, gyors, gyors gyors, gyors, gyors, gyors	13,6 %
lassú, lassú, lassú, lassú lassú, lassú, lassú, lassú	4 %
23 féle más értelmezés	23,1 %
Értelmezhetetlen	2 %

Mint látható, itt a saját ritmusérzésem s az általam felállított magyarázat szerint helyes tempóértelmezés a kísérleti személyek ítéleteinek megoszlásában a második helyre szorult vissza, s ugyanezt mutatja a soronkénti vizsgálat is:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	lassú, lassú, lassú, gyors	38 %
	gyors, gyors, gyors, lassú	29,2 %
	gyors, gyors, gyors, gyors	15,6 %
	lassú, lassú, lassú, lassú	5,4 %
	lassú, gyors, lassú, gyors	4,7 %
	gyors, gyors, lassú, lassú	1,3 %
	lassú, lassú, gyors, gyors	1,3 %
	lassú, gyors, gyors, gyors	0,6 %
	lassú, gyors, gyors, lassú	0,6 %
	gyors, gyors, lassú, gyors	0,6 %

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
2. sor	lassú, lassú, lassú, gyors	40%
	gyors, gyors, gyors, lassú	21,7%
	gyors, gyors, gyors, gyors	15,6%
	lassú, lassú, lassú, lassú	6,8%
	lassú, gyors, lassú, gyors	6,1%
	lassú, lassú, gyors, gyors	2%
	gyors, gyors, lassú, lassú	2%
	gyors, gyors, lassú, gyors	1,3%
	gyors, lassú, lassú, gyors	0,6%
	gyors, lassú, gyors, lassú	0,6%
	gyors, gyors, lassú, gyors	0,6%

Valamelyest közelít az általam helyesnek tartott értelmezés aránya a kísérleti személyek többsége által választott értelmezés arányához, ha a csupa gyors és csupa lassú ütemképletet nyújtó értelmezések százalékait hozzájuk adjuk, de el nem éri: 34,6% lesz 40%-kal szemben.

A jelenség magyarázata ez idő szerint – jobb, ha az ember ilyenkor nem kertel – homályos előttem. Elgondolásom mentségére szolgálhat, hogy míg egyetlen, alább bemutatott eset kivételével a kísérlet eredményei mindig abszolút többséggel, tehát 50%-nál nagyobb arányban igazolják helyességét, itt az ellene valló eredmény távol áll ettől az aránytól, s az általam helyesnek vélt-érezett képletet választó kísérleti személyek száma eléggé szorosan közelíti meg az első helyre került képlet mellett voksolók számát. Lehet, hogy a kiválasztott példaszöveg – netán azért, mert a közepes és a nagyütemek között csak egy szótagos különbség van – határeset, amely ritmusérzékünk számára nem eléggé pregnáns lévén, többféle értelmezéshez egyaránt alapot nyújt; erre vallhat, hogy itt feltűnően megnő – 27 féle – az eltérő értelmezések száma, s a döntések megoszlása jóval niveláltabb, mint egyebütt.

Az elől álló nagyobb ütemek felgyorsulásának és az utánuk következő kisebbek lelassulásának törvényszerűségére

vall a fogyó sorrendben egymáshoz kapcsolódó közepes terjedelmű ütemek tempóviszonyainak vizsgálata is (legyen bár köztük szintén csak egy szótagos különbség):

Ropog a tűz, || messze süt a || vidékre, 4 || 4 || 3
 Pirosan száll || füstje fel a || nagy égre; 4 || 4 || 3

(Arany János: *Tengeri-hántás*)

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, gyors, lassú gyors, gyors, lassú	63,2%
gyors, lassú, gyors gyors, lassú, gyors	8,1%
gyors, gyors, gyors gyors, gyors, gyors	6,1%
lassú, lassú, gyors lassú, lassú, gyors	4%
14 féle más értelmezés	17%
Értelmezhetetlen	1,3%

A soronkénti vizsgálat adatai itt nem sokat változtatnak a fenti képen:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, gyors, lassú	64,6%
	gyors, lassú, gyors	10,8%
	gyors, gyors, gyors	5,4%
	lassú, lassú, gyors	5,4%
	gyors, lassú, lassú	4,7%
	lassú, gyors, lassú	4,7%
	lassú, gyors, gyors	2,7%

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
2. sor	gyors, gyors, lassú	64,6%
	gyors, lassú, gyors	7,4%
	lassú, gyors, lassú	6,1%
	gyors, gyors, gyors	6,1%
	gyors, lassú, lassú	5,4%
	lassú, lassú, gyors	5,4%
	lassú, gyors, gyors	2%
	lassú, lassú, lassú	1,3%

Saját ritmusérzékelésem szerint – a fenti esetekkel ellentétben – a fogyó sorrendű nagyütemkapcsolatokban nem tapasztalható az elől álló, nagyobb ütem felgyorsulása (tehát változatlan marad mindkét ütemfajta lassúsága), ha a két-féle ütem nagysága között csak egy szótagnyi különbség van:

Nyillyék meg Pokol kapuja, || örök barlangnak szája, 8 || 7
 Cerberusnak vas rostélya, || nyillyék meg kalitkája: 8 || 7

(Nyéki Vörös Mátyás: *Pokol*)

A kísérlet adatai igazolják felfogásomat, de – s ez az az eset, amelyre fent utaltam – itt csak egyszerű, s nem abszolút (50%-nál nagyobb arányú) többséggel:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
lassú, lassú lassú, lassú	27,2%
gyors, lassú gyors, lassú	21%
gyors, gyors gyors, gyors	19,7%
lassú, gyors gyors, lassú	7,4%
gyors, lassú lassú gyors,	1,3%
8 féle más értelmezés	21,1%
Értelmezhetetlen	2%

A soronkénti vizsgálat eredményei itt sem módosítják lényegesen az arányokat:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	lassú, lassú gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors	37,4 % 23,8 % 22,4 % 14,2 %
2. sor	lassú, lassú gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors	35,3 % 28,5 % 23,8 % 10,2 %

A tempóváltozás hiánya mellett szólnak azok az értelmezések is, amelyek csupa gyors ütemből állónak fogják fel az idézetet (hiszen nem érzékelnek tempókülönbséget a kisebb és nagyobb ütemek között): együttes arányuk 46,9%. Ugyanakkor viszont feltűnően magas a gyors, lassú–gyors, lassú képletet választók aránya, tehát bizonyára itt is határesettel állunk szemben.

Érdekességként emelem ki a negyedik helyre került lassú, gyors–gyors, lassú képletet, s a kisebb tábornak maguk mögött tudó értelmezések sorából emiatt felmutatott gyors, lassú–lassú, gyors változatot. A versszövegben A B B A képletű gondolatrítmus van, s bizonyára ez az oka annak, hogy nem kevesen egy hasonló tempóképletet vélnek – tévesen – felfedezni a versrítmusban; ez az érzéki csalódás a versrítmus és gondolatrítmus összemosódásának érdekes jelensége.

Hogy itt az értelmezők többsége nem érzékel tempókülönbséget (miként én sem), ennek magyarázata az lehet, hogy a nagyütemeknél egy szótagnyi különbség eléggé kicsi ahhoz, hogy ne törekedjünk kiegyenlítésre, vagy a kiegyenlítő tempócsökkentés olyan minimális, hogy nem fordítunk rá figyelmet.

Merőben más a helyzet, ha a fogyó sorrendű nagyütem-kapcsolatban a kétféle ütem között két szótagnyi vagy ennél is nagyobb a különbség. Itt ugyanis a kiegyenlítő lassítás által előidézett tempókülönbség – amellyel a rövidebb ütem tartamát az elől álló, nagyobb ütem tartamához közeleltjük – eléggé nagy ahhoz, hogy világosan érzékelhető legyen:

Líliom Peti volt ám csak	8
A derék legény!	5
Alig akadt volna párja	8
A föld kerekén.	5

(Petőfi: *Líliom Peti*)

A 8 szótagos ütemek tempója világosan érzékelhető módon sokkalta gyorsabb, mint az ötszótagosoké, amelyek mintegy le-lefékezik a vers lejtését:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors lassú gyors lassú	57,8 %
lassú gyors lassú gyors	19 %
gyors gyors gyors gyors	11,5 %
9 féle más értelmezés	10,5 %
Értelmezhetetlen	0,6 %

A soronkénti vizsgálat eredményei tetemesen emelik a helyes értelmezések arányát:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors lassú	74,8 % 24,4 %
2. sor	lassú gyors	64,6 % 34,6 %
3. sor	gyors lassú	74,8 % 24,4 %
4. sor	lassú gyors	61,9 % 37,4 %

S ha most visszaemlékezünk arra, hogy a közepes ütemek fogyó sorrendű kapcsolataiban, valamint (bár ez utóbbi esetben vitatható eredménnyel) a nagyütemek és közepes ütemek hasonló párosulásaiban egy szótagos különbség is elég lehet ahhoz, hogy ilyen karakterváltozást tapasztalhassunk, akkor újabb szemléletes példájára bukkantunk annak, hogy a vers ritmikai törvényszerűségei igen gyakran nem határozhatók meg általános érvénnyel, hanem más-más körülmények között másként is festhetnek. Sok szótagból álló ritmusegységek váltakozásában egy szótag nem olyan „fontos” ritmusérzékelésünk számára, mint a kis- és közepes terjedelmű ütemeknél, ahol az egy szótagos különbségek is pregnánsak, s a más-más kategóriába tartozó ritmusegységek határvonalai is élesebb kontúrokkal rajzolódnak ki bennünk.

Változatlan marad – hogy a fogyó sorrendű ütemkapcsolatok utolsó lehetséges változatát is szemügyre vegyük – az ütemek alapjellege mindenütt, ahol kisütemek állnak hátul, hiszen ezeket az elől álló nagyobb, normális tempóban ejtett ütemekhez közelítve nyújtottan ejtjük, s így megma-

radnak lassúnak, míg az előttük álló közepes ütem gyorsnak. Az egy szótagos kisütemmel alkotott kapcsolat ilyen természetét Faludi *Forgandó szerencséje* példázhatja:

Fortuna || szekeren || okosan || ülj 3 || 3 || 3 || 1

a két szótagosét pedig megvizsgálhatjuk az Ady-tizesben:

Lovamra ||patkót || senki || nem || veret 3 || 2 || 3 || 2

(Ady: *A ló kérdez*)

A nagyütemek és kisütemek ilyen kapcsolata meglehetősen ritka költészetünkben, de rá lehet bukkanni pl. Csokonai *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban* c. költeménye első két strófájának 8. sorában (a 7. sorokkal együtt idézem):

Hát csak || kanásznak termett 2 || 5

A somogyági || paraszt? 5 || 2

.....

Kanász || marad akinek 2 || 5

A nevelője || kanász 5 || 2

A növekvő sorrendű ütemkapcsolatok tempóviszonyai

Az alapvető tempóviszonyok felvázolásakor említettem azt is, hogy a kisütem nemcsak a fogyó, hanem a növekvő sorrendű kapcsolatban is megtartja lassú jellegét:

Gyí, gyí || csoda-ló 2 || 3

(Ady: *Futás a Gond elől*)

s ezt úgy is felfoghatnánk, hogy a kiegyenlítő ejtés olyan esetével állunk szemben, amikor az elől álló kisütem terjedelméhez közelíteni akarván, a közepes terjedelműt apróvaszaporázva skandáljuk. Megmagyarázhatatlan lenne viszont így, hogy miért változatlan a tempókarakter, ha növekvő sorrendben nagyütemhez kapcsolódik a kisütem, mint az iménti Csokonai-idézetekben:

Hát csak || kanásznak termett 2 || 5

Kanász || marad akinek 2 || 5

– ahol világosan érzékelhető, hogy a nagyütemeket nem gyorsítjuk fel úgy, hogy a kisütemek időtartamához közeli legyenek, hanem megmaradnak lassúnak. Ugyanezt tapasztaljuk, ha növekvő sorrendben közepes nagyságú ütemhez kapcsolódik a nagyütem:

Ablak alatt	4
A pünkösdi rózsa,	6
Kezd egy kicsit	4
Fesleni bimbója:	6

(Arany János: *A méh románca*)

A 4 szótagos ütemek itt változatlanul gyorsak, s a 6 szótagosak lassúk, amint ezt kísérletem eredményei is mutatják:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors lassú gyors lassú	50,3 %
lassú gyors lassú gyors	34 %
gyors gyors gyors gyors	4,7 %
7 féle más értelmezés	10,8 %

A soronkénti vizsgálat itt is tovább növeli a helyes értelmezések túlsúlyát:

Mindebből kitűnhet, hogy a növekvő sorrendű ütemkapcsolatban sem arról van szó, hogy az elől álló kisebb ütemhez aprózással-szaporázással, ténylegesen felgyorsított ejtéssel közelítjük a hátul álló nagyobbát: amint ezt az ütemek alapvető tempóviszonyait ismertető gondolatmenetben említettem, az ilyen hadarástól a skandáló ejtés tartózkodik. A kiegyenlítési törekvés mindig csak úgy érvényesülhet, hogy a kisebb ütemet ejtjük lassabban, szünetekkel. S mert ez a növekvő sorrend esetén eleve lehetetlen – hiszen ha az elől álló ütem a mérték, s ez kisebb, mint az utána következő, akkor ezt csak felgyorsítással lehet kiegyenlíteni – így ezekben a kapcsolatokban az ütemek megtartják eredeti tempó-karakterüket.

Megmarad azután ez a tempó-karakter olyankor is, amikor az ütemkapcsolatok bonyolultsága lehetetlenné teszi azt, hogy a sor akár a fogyó, akár a növekvő sorrendűséggel jellemezhető legyen:

Van kis || csizma || eladó, || szép varrás a || szárán, 2 || 2 || 3 || 4 || 2
 hogyha || ilyet || hordanék, || bizony sose || bánám 2 || 2 || 3 || 4 || 2

(Weöres Sándor: *Magyar etűdök. 90. Vásár IV.*)

A fogyó sorrendű sorkapcsolatok tempóviszonyai

S ha netán valaki furcsállná, hogy ritmusérzékünk egyszerre két mértéket is alkalmaz, az egyléptékű versszerkezetekben és a növekvő sorrendű ütemkapcsolatokban a közepes terjedelmű ütemeket veszi alapul, s ezekhez mérten egyenlíti ki a kisebbeket vagy érzékeli lassúbbaknak a nagyobbakat, míg a fogyó sorrendű ütemkapcsolatokban – terjedelmük-től függetlenül – mindig az elől állók a minták, s „hozzájuk lassítja” a hátul álló kisebb ütemeket, hát még furcsábbá – s bonyolultabbá – válik a helyzet, ha a sorhosszakat is tekintetbe vesszük. Itt ugyanis azt tapasztaljuk, hogy az egyforma nagyságú gyors ütemek is lelassulnak abban az esetben, ha fogyó sorrendű sorokban követik egymást, azaz –

példának okáért – a páratlan sorszámú sorokban két, a párosokban egy ütem alkotja a sort:

Megy az eke, szaporodik	4 4
a barázda,	4
mintha egy nagy könyv íródnék	4 4
olvasásra.	4
Papirosa a határ, a	4 4
tengerszéles,	4
a tolla meg az a szegény	4 4
öregbéres.	4

(Illyés Gyula: *Megy az eke*)

A kétütemű, nyolc szótagos sorok gyors pergését egyre lefékezik a szintén négy szótagos, de önálló sort alkotó, lelassult ütemek:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, gyors, lassú gyors, gyors, lassú	46,6%
gyors, gyors, gyors gyors, gyors, gyors	6,1%
23 féle más értelmezés	27,2%
Értelmezhetetlen	17%

A soronkénti vizsgálat eredményeiben ismét jelentősen növekedik a helyes értelmezések aránya:

Sőt, fogyó sorrendű sorkapcsolatokban felgyorsulnak az eredetileg lassú, hat szótagos nagyütemek, s lelassulnak a három szótagos közepes terjedelmű gyorsütemek is, mint Kölcsey Ferenc *Búsan csörög . . .* című – különleges, virtuóz szimultán ritmusú – versében:

Búsan csörög a lomb	6
Mert fú szél;	3
Sűrűn dobog e szív	6
Mert bú kél.	3
Kárpát kebeléből	6
A szél fú;	3
Tőled szerelem! jön az éjjeli bú.	6 5

– ahol is további különlegesség, hogy az utolsó sorban a 6 szótagos ütem még megtartja e gyorsabb tempóját, az öt szótagos viszont már lelassul.

Felgyorsulnak azután a nagyütemek akkor is, ha hasonlóan fogyó sorrendű sorkapcsolatokban azonos terjedelmű, de kisebb ütemszámú sorokkal párosulnak (amely viszont megtartja lassú karakterét):

Félelmes szűőnek engem alejtátok,	6 6
Régi jó barátim nekem kik valátok;	6 6
Gyakorta szép szóval hozzám járolátok,	6 6
Engem megcsalátok!	6

(Apáti Ferenc: *Feddőének*)

Ennyi példából már bizvást leszűrhetjük azt a következtést, hogy fogyó sorrend esetén a skandálás nemcsak a különböző terjedelmű ütemeket igyekszik kiegyenlíteni olyan módon, hogy a nagyobb ütemet követő rövidebbet lassított-nyújtott ejtéssel növeli, hanem ugyanezt teszi a sorokkal is. A költemény olvasásakor az íráskép alapján felfigyelünk a hosszabb és rövidebb sorok fogyó sorrendű váltakozására, s a kiegyenlítési törekvés jegyében lassúbb tempóval skandáljuk a páros sorszámú rövid sorokat, aminek következtében a normális tempóval ejtett páratlan, hosszabb sorok ütemei gyorsakként hatnak.

Ez a tény azonban távolabbi következtetések levonására is kell hogy késztesen, nevezetesen a verssor ritmikai szerepére vonatkozó korábbi felfogásom felülvizsgálatára. Úgy okoskodtam ugyanis, hogy olyan esetekben, amikor az egymást követő sorok teljesen egyforma ütemekből állnak, s a sorvéget semmiféle külön ritmustényező (pl. rím) nem jelzi, a sor nem is ritmusegység, hanem látási, vizuális forma csupán, s ritmikai szempontból teljesen mindegy, hogy ilyenkor az ütemeket külön-külön sorokba írjuk, vagy két, három, négy stb. ütem alkot egy sort; az egész szöveget akár folyamatosan is írhatjuk.

E tétel rendkívül logikus is volt, csak éppen figyelmen kívül hagyott egy döntő – a fentiekben vázolt – körülményt, s így ugyanolyan hamis is volt, amilyen logikus. A versolvasásban a sortördelés igenis irányítja figyelmünket, s így – korábbi álláspontommal szemben – legalábbis az ütemhangsúlyos versben az azonos ritmusegységekből felépülő szerkezetekben is ritmustényező lehet a vers írásképe.

Lépünk azonban tovább, s vizsgáljuk meg az egyenlőtlen sorkapcsolatok más eseteit is. A fogyó sorrendűeknél kimaradt egy lényeges változat, amikor is a páratlan sorszámú hosszabb sor több közepes terjedelmű ütem miatt ily hosszú, s a páros, rövidebb sor nagyütemből áll, mint a híres kuruc vers, a *Csinom Palkó*:

Csinom Palkó, Csinom Jankó,	4 4
Csontos kalabérom,	6
Szép selymes lódingom,	6
Dali pár piztolyom.	6
Nosza, rajta, jó katonák,	4 4
Igyunk egészséggel!	6
Menjen táncba ki-ki köztünk	4 4
Az ő jegyesével.	6

Amint ez – különösen a második strófában – világosan érzékelhető, ilyen esetben a kiegyenlítési törekvés nem változtatja meg az ütemek tempókarakterét, a közepes terjedelmű ütemek megmaradnak gyorsnak, a nagyütemek las-

súnak — hiszen éppen e karakterük felel meg annak a tendenciának, hogy a páros sorok ejtésideje a skandálás révén a páratlanok felé közelítsen.

Nem minden esetben érvényesül azonban egyformán ez a tendencia. Figyeljük meg a *Magyarország, Erdély, hallj új hirt!* című kuruc vers úgyszintén fogyó sorrendű sorkapcsolatait:

Magyarország, Erdély, hallj új hirt,	6 3
Melyet régen hogy az tokos bírt!	6 3
Már ideje hogy felszerkenj,	4 4
Puskát, kardot rozsdától fenj,	4 4
Dobszóra ülj lóra.	3 3

A csökkenő szótagszám ellenére nem érzékelhető olyasmi, hogy a 8 szótagos sorokat lassítva ejtenénk, közelítendő a 9 szótagosokhoz, vagy a 6 szótagos sor lassulna le ilyen okból. A két-két sorból álló periódusok ugyanis itt viszonylag elkülönülő egységeket alkotnak a strófaszerkezeten belül, mintegy önmagukba záruló részletek, amelyeknek nincs olyan szorosabb kapcsolatuk a másik periódussal vagy a zárósorral, hogy ennek révén a kiegyenlítési törekvés felléphetne.

A növekvő sorrendű sorkapcsolatok tempóviszonyai

A növekvő sorrendű sorkapcsolatok viszonylag ritkábbak költészetünkben, s ugyanaz a törvényszerűség mutatkozik bennük, amelyet a növekvő sorrendű ütemkapcsolatokban már tapasztaltunk: minthogy ilyenkor a kiegyenlítés nem lehetséges, a tempókarakter változatlan marad, ahogyan ezt a *Mint gerlicemadár . . .* kezdetű (ismeretlen költőtől származó) XVIII. századi szerelmi vers strófaszerkezete példázhatja:

Mint gerlice-madár	6
Ki társátul elvál	6
Jaj! kesergi társát.	6
Zöld ágra nem is száll.	6
Csak óhajt és fárad, valaholott megáll,	6 6
Mindaddig bújdosik, míg társára talál.	6 6

Szemben Apáti Ferenc *Feddőénekével*, ahol a fogyó sorrend miatt a kétütemű sorok felgyorsultak, itt az egyforma nagyütemek egyforma lassúsággal lejtnek, függetlenül attól, hogy a sorok hossza eltérő. Ugyanezt tapasztaljuk akkor is, ha a növekvő sorrendű sorkapcsolat eltérő terjedelmű – és tempójú – ütemekből épül fel, mint az *Édes hazám, szánjad válásom* . . . kezdetű, a XVIII. század első feléből származó (anonim) kesergőben:

Édes hazám, szánjad válásom	4 5
Messze földre van indulásom,	4 5
Ugy fordulhat, világból is lesz kimulásom.	4 4 5
Most bocsátod el hív szolgádot,	4 5
Nem szánod-e szegény árvádot,	4 5
Tőled szintén eltávozni kedves fiadot?	4 4 5

Változatlan marad végezetül az ütemek eredeti tempókarak-
tere akkor is, amikor a rövid és hosszú sorok bonyolult
struktúrája miatt ritmusérzékünk a sorkapcsolatokat nem
tudja egyértelműen felfogni, mint a *Szegénylegény dala* című
XVII. század végi bújdosó ének strófászerkezetében:

Szegénylegény dolga	6
És keserves gondja,	6
Sok búbánat, keserűség	4 4
Mindenfelől éri ínség	4 4
Az szegénylegényt.	5

Összegezés

Erre a pontra érkezve mindenekelőtt nem árt összegezni tapasztalatainkat, hogy a netán túl bonyolultan festő kép körvonalai világosabban kirajzolódjanak.

a) A skandalási tempó lassúsága vagy gyorsasága szempontjából az ütemeket három csoportba oszthatjuk: 1–2 szótagosak a kisütemek, 3–4 szótagosak a közepesek, ezen felüliek a nagyok. Alapkarakterük szerint lassúk a kis- és nagyütemek, s gyorsak a közepes terjedelműek.

b) E tempókülönbség oka az, hogy ritmusérzékünk a közepes ütemterjedelmet tekinti „normálisnak”, s a kiegyenlítési törekvés jegyében a kisütemeket lassított tempóval skandaljuk, hogy ejtési idejük a közepes ütemekéhez közelítsen. A nagyütemeket azonban nem tudjuk a közepes ütemekéhez közelítő tartamúvá skandalni, mert ez a gyorsítás hadarás-hoz vezetne. Így a nagyütemek, lassabban váltakozván, szintén lassúbbnak mutatkoznak a közepes ütemeknél, amelyek – normális beszédtempóval ejtve is – gyorsként (ti. a kis- és nagyütemek tempójánál gyorsabbként) hatnak ritmusérzékünkre.

c) Ezek a tempóviszonyok jellemzik az ütemeket az egyléptékű (egyforma ütemekből építkező) versszerkezetekben, a növekvő sorrendű ütemkapcsolatok mindegyikében, a fogyó sorrendű ütemkapcsolatok közül azokban, ahol a különböző terjedelmű nagyütemek között csak egy szótagnyi különbség van, továbbá azokban az ütemkapcsolatokban, amelyek a fogyó–növekvő jelleg szempontjából közömbösek. Vitatható eset a nagy és közepes ütemek olyan fogyó sorrendű kapcsolata, ahol csak egy szótagos különbség van köztük.

d) A fogyó sorrendű ütemkapcsolatok minden más típusában azt figyelhetjük meg, hogy az elől álló, nagyobb ütem gyors – akár úgy, hogy megtartja eredeti gyors karakterét, akár úgy, hogy lassúból gyorsra változik –, a hátul álló kisebb ütem pedig – adott esetben szintén karakterváltással – lassú.

e) E jelenség oka az, hogy a többleptékű (eltérő nagyságú ütemekből építkező) sorszerkezeteknél ritmusérzékünk mindig az elől álló ütemet veszi alapul, s az utána következő ehhez mérten kezeli. A fenti d) pontban említett esetekben a kiegyenlítési törekvés megvalósítására módunk van úgy, hogy a hátul álló kisebb ütem tartamát lassított skandalással az elől álló üteméhez közelítjük, s így ennek lassúságához képest hat a normális tempóval ejtett elől álló ütem gyorsnak.

Nem járom, nem tudom	3 3
Nem illik, nem szabad,	3 3

s a végén – majd mindjárt kiderül, hogy miért – lelassul a válasz is:

Papnak táncot járni.	2 2 2
----------------------------	-------------

A második strófában a csábító kövér disznót ígér hasonló ritmusban, a pap válasza pedig refrénként ismétlődik. A harmadik strófa a csattanó, ahol a csábító végre igazán vonzó ajánlatot tesz:

Járad, pap uram, a táncot,	2 4 2
Majd egy szép me nyecskét adok!	2 2 2 2

A pap válaszában gyors ütemei – emlékezzünk rá, hogy mindig a szöveg konkretizálja a ritmusképlet elvont tartalmát – ezúttal azt jelzik, hogy kapva kap a lehetőségen:

Járom is, tudom is,	3 3
Illik is, szabad is	3 3
Papnak táncot járni!	2 2 2

Az utolsó sor lelassulása és – lényegében hangsúlyváltó ritmusú – $\acute{x} x | \acute{x} x | \acute{x} x$ trochaikus lejtése „közli” velünk, miért nem akart a pap táncolni, s miért akar a csábító a pap táncának látványában gyönyörködni: a főtisztelendő úr (én így „látom”) nyilván igencsak kövér és sánta is, ezért oly lassú és bicegő a táncát érzékeltető sor.

A dévaj parasztdal után lássuk a XVII. századi főúr, Eszterházy Pál római birodalmi herceg költeményét – nem akárcsak volt, 20 ezer harcos élén vett részt az ostromban, amikor Budát a törököktől visszafoglalták, s vallásos művek írójaként és a Habsburgok odaadó híveként egyaránt kitűnt. *Pallas s Eszter kedves tánca* című költeménye egy lakoma képeivel kezdődik:

Fényes palotákban ékes kőfalakban	6 6
Vígadjunk	3
Vetett asztalhoz járuljunk	5 3
Malosa boro kat igyunk.	5 3

A későbbi strófákban arról van szó, hogy a nagyúrnak táncolhatnékja van:

Ugorjunk bizvást vígacskán	5 3
Lábunkat rakjuk cifrácskán.	5 3

A különféle táncok sorában húzat magának „szép oláh táncot” is, majd így szól:

Magyar táncot vonhatsz te Dudás is fújhatsz	6 6
Immáron	3
Az közrend is hadd táncoljon,	5 3
Innét senki ne oszoljon.	5 3

Hogy e magyar táncra neki magának nem állt a lába, ezt nemcsak onnan tudhatjuk meg, hogy „az közrend” számára rendelte, hanem költeményének ritmusából is, amely bécsi-esen hajlongósan-cifrácskásan alakítja át a magyaros lejtést; ez ugyanis a korabeli *Erdélyi hajdútánc* tanúsága szerint így hangzott:

Nosza hajdú, firge varjú,	4 4
Járjunk egy szép táncot!	4 2
Nem vagy fattyú, sem rossz hattyú,	4 4
Kiálts hát egy hoppot!	4 2
Szójod mondjon, lábod járjon	4 4
Egy katoná táncot.	4 2
Pördülj csizma, járjad anya!	4 4
Elől tollas, elől!	4 2
Amaz Palkó, kurvafia	4 4
Vigyáz kívül- belől,	4 2
Toppants gyorsan, hadd csosszanjon	4 4
Ne maradj bal felől!	4 2

Ám Esterházy Pál, „a rossz fattyú”, azokkal a „firge varjúkkal”, akik az effajta táncokat járták, csak Lőcsénél és Györknél szokott találkozni, ahol – alsó-magyarországi fővezér és tábornagy minőségében – tönkreverte őket mint „elégületleneket”; utálták is olyannyira, hogy a Rákóczi-szabadságharc bukásakor vele nem volt hajlandó szóba állni

senki, hiába vágyott a közvetítői szolgálatokra, Pálffy Jánosé lett a szatmári béke létrehozásának érdeme.

Ennyi mindent tudnak „elmondani” a ritmusok, ha odafigyelünk rájuk.

Befejezőként azt jelezném még: az értelmezések bizonytalanságának egyik fő oka alighanem az, hogy verstani szakirodalmunk a tempóváltások tényének felismerésén túl mindmáig nemigen szentelt behatóbb figyelmet e jelenségeknek; márpedig köztudomású, hogy a versritmusok felismerése sokkal könnyebb, ha nemcsak érezzük, hanem elméleti ismeretek birtokában tudjuk is, miféle lejtéssel állhatunk szemben. Enélkül a laikus versolvasó – de az irodalmár szakember is – könnyen érzéki csalódások áldozatává válhat: belső hallásában felsejlenek ugyan a ritmus körvonalai, de ennek pontosabb képe homályban marad előtte. Nagyon jellemző az ilyen érzéki csalódásokra az, amit verstani kísérletem adatainak összesítésekor észleltem: a kísérleti személyek jelentős része pontosan felismeri, hogy az ütemek egy része ilyen, más része amolyan, de tempójukat felcseréli. Így ítélte Pálóczi Horváth *Stájer táncnótájának* lassú-lassú-lassú-gyors tempóját a kísérlet résztvevőinek 21%-a gyors-gyors-gyors-lassú lejtésűnek, Petőfi *Liliom Petijénél* pedig a gyors-lassú-gyors-lassú tempó 19%-uk számára lassú-gyors-lassú-gyors kapcsolatnak sejtett stb. Vagyis: képletszinten jól érzékelik az A A A B vagy A B A B váltakozás tényét, a tempóváltás körvonalát, de eltévesztik – felcserélik – magukat a tempóértékeket. E jelenség viszonylagos gyakorisága alighanem fontos kiindulópont lehetne a ritmusérzékelés pszichológiai kutatásában.

A kísérlet egyébként – lehetőségeim korlátozottsága miatt – csak a kulcsproblémákat magukban rejtő szövegekre terjedt ki, s okfejtésemben sok helyen saját vershallásomra támaszkodva egészítettem ki a gondolatmenet alapvonalát. Fontos feladat lenne a tempóviszonyok részletesebb feltérképezése és az így nyert kép kísérleti ellenőrzése.

SZERDAHELYI ISTVÁN